

Топузов О.М. Поняття «тривалість життя» як демографічний компонент шкільної географічної освіти / Олег Михайлович Топузов, **Олександр Анатолійович Федій** // Педагогіка вищої та середньої школи : зб. наук. праць / [ред. кол.; гол. ред. З. П. Бакум] ; ДНВЗ «Кривор. нац. ун-т». – Кривий Ріг, 2014. – Вип. 40. – С. 145–151.

УДК : 373.5.016:911.3: [314.1]

О. М. Топузов, директор Інституту педагогіки НАПН України,
доктор педагогічних наук, професор

О. А. Федій, доцент кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, кандидат педагогічних наук

ПОНЯТТЯ «ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ» ЯК ДЕМОГРАФІЧНИЙ КОМПОНЕНТ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ

Топузов О. М., Федій О. А. Поняття «тривалість життя населення» як демографічний компонент шкільної географічної освіти. Демографічна характеристика населення – важлива складова шкільної географічної освіти. Поняття «тривалість життя» є необхідним елементом багатьох демографічних процесів, які відбуваються у державі та світі загалом. У статті обґрунтовано поняття «тривалість життя» як одну з найважливіших категорій під час вивчення учнями економічної і соціальної географії у 9-му і 10-му класах.

Ключові слова: тривалість життя населення, якість життя населення, демографічна характеристика.

Топузов О. М., Федій А. А. Понятие «продолжительность жизни» как демографический компонент школьного географического образования. Демографическая характеристика населения – важная составляющая школьного географического образования. Понятие «продолжительность жизни» является необходимым элементом многих демографических процессов, которые происходят в стране и мире в целом. В статье обосновано понятие «продолжительность жизни» как одна из важнейших категорий во время изучения экономической и социальной географии в 9-ом и 10-ом классах.

Ключевые слова: продолжительность жизни населения, качество жизни населения, демографическая характеристика.

Topuzov O. M., Fediy O. A. The concept of «life expectancy» as a demographic component of school geography education. Demographic characteristics of the population is an important component of school geography education. The concept of «life expectancy» is a necessary element of many demographic processes that occur in the country and all over the world. There is the concept of «life

expectancy» in the article. It is one of the most important categories in the study of economic and social geography.

Keywords: life expectancy, quality of life, demographic characteristics.

Постановка проблеми. Увага до проблеми якості життя населення обумовлена зміною ціннісних орієнтирів цивілізаційного розвитку суспільства у період переходу від індустріального типу до постіндустріального. Якщо в традиційному суспільстві основним капіталом була земля, в індустріальному – природні ресурси і технології, то в постіндустріальному – все більшого значення набуває людський капітал, його якість. Дослідження якості життя є загальноприйнятим в міжнародній практиці, високоінформативним способом оцінки економічного і соціального благополуччя населення країни загалом та окремих соціальних груп у суспільстві.

Тривалість життя населення в сучасних географічних дослідженнях залишається однією з важливих соціально-економічних категорій, що впливає на макропоказники в державі, насамперед, обсяг суспільного продукту, служить важливим критерієм при виборі напрямків і пріоритетів економічної та соціальної політики держави. Очікувана тривалість життя пов'язана з величиною прожиткового мінімуму. Цей показник відображає вартісну оцінку натурального набору продуктів харчування, необхідних для збереження здоров'я людини і забезпечення її життєдіяльності, а також витрат на непродовольчі товари та послуги, податки та обов'язкові платежі, виходячи з частки витрат на ці цілі груп населення з низькими доходами. Тривалість життя населення є головним індикатором при визначенні пенсійного віку людей в розвинених державах світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «тривалість життя» у шкільній географії відображає одну із складової демографічної характеристики населення – поняття «якість життя». В курсах економічної і соціальної географії за 9-й і 10-й класи демографічним знанням учнів приділена значна увага, але показники якості життя населення розкриті частково. Автори підручників і методичних посібників Й. Р. Гілецький [1], Б. П. Яценко, В. М. Юрківський, О. О. Любіцева [2], Ф. Д. Заставний [3], С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко [4; 5], О. Ф. Надтока, О. М. Топузов [6], В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова [7; 8],

О. Г. Стадник [9], Т. Г. Назаренко, Л. В. Тименко, О. М. Топузов [10; 11] дають оцінку тривалості життя населення в Україні та світі у нерозривному зв'язку з іншими якісними характеристиками – відтворювальними процесами, статевовіковою структурою, механічним рухом.

Мета статті. Метою даної статті є розкриття поняття «тривалість життя» на прикладі демографічної характеристики населення в шкільних курсах економічної і соціальної географії.

Виклад основного матеріалу. Тривалість життя досліджується у зарубіжних та вітчизняних наукових колах спеціалістами з різних сфер: економіки, соціології, демографії, географії тощо. Будь-які суспільно-географічні дослідження будуть неповними, якщо вони не містять оцінку якості життя населення, а саме тривалість життя. Географічний аспект даного поняття конкретизується у вивченні його просторової диференціації, його відмінності у певних країнах і окремих регіонах.

Тривалість життя в сукупності з показниками освітнього рівня, забезпеченістю послугами охорони здоров'я, характером зайнятості, рівнем доходів, умовами життя людей, складають загальну картину життєдіяльності населення в державі чи світі загалом. А з 1990 року фахівці Програми розвитку ООН (ПРООН) розробили методику розрахунку Індексу людського розвитку (ІЛР), який вважається єдиним всесвітньо визнаним показником якості життя населення країн світу. ІЛР будується на мінімальному наборі показників, кожний з яких кількісно представляє один з ключових напрямів людського розвитку. Він є комплексним індикатором, основними складовими якого є: 1) фізичний стан людей, їх довголіття (показник – середня очікувана тривалість життя), 2) духовний та інтелектуальний розвиток людини (показник – рівень освіти, що розраховувався на основі двох показників: частки грамотних серед дорослого населення та середня тривалість навчання), 3) матеріальний добробут, тобто реальні доходи на душу населення (показник – ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності національних валют). Тривалість життя є одним з основних вимірів розвитку країни, її місця у світовому рейтингу.

Поняття «тривалість життя» повинно формуватися на основі знань учнів про ключові демографічні поняття. Навчальні програми містять всі елементи основ демографії, які необхідно засвоїти учням під час вивчення якісної характеристики населення. Всі демографічні поняття повинні формуватися не як ізольовані елементи знань, а в системі. Складність процесу формування поняття «тривалість життя» та особливості його засвоєння учнями призводить до необхідності застосування наступних етапів:

1) Визначення мети і мотивації навчальної діяльності учнів до засвоєння поняття. Пізнавальний інтерес і позитивне ставлення школярів до засвоєння поняття «тривалість життя» забезпечується добром доступного, цікавого матеріалу, зокрема, повідомленням останніх подій у світі, наведенням прикладів характеристики населення різних країн у порівнянні. Мотивація навчальної діяльності продовжується протягом усього процесу формування поняття.

2) Організація чуттєво-конкретного сприйняття. На основі статистичних даних, цікавих фактів спочатку необхідно створити уявлення про «тривалість життя» за допомогою словесних, наочних, практичних методів і прийомів навчання.

3) Організація розумової діяльності учнів, спрямованої на виділення суттєвих та несуттєвих ознак поняття «тривалість життя». Розумова діяльність розпочинається тоді, коли в свідомості учнів нагромадилась достатня кількість фактів, уявлень, тобто є матеріал для мислення. Закріплення у свідомості учнів істотних ознак поняття досягається шляхом диференціації подібних понять, висловлювань власної думки.

4) Узагальнення і словесне визначення поняття. Словесне визначення дає можливість учням усвідомити основні ознаки даного поняття, у результаті чого відбувається його узагальнення.

5) Введення поняття у систему географічних знань. Невід'ємним елементом процесу формування є збагачення поняття, тобто, виявлення нових істотних властивостей за рахунок ускладнення змісту. Уточнення і узагальнення знань про зв'язки і відношення поняття «тривалість життя» здійснюється на основі вже сформованих понять. Важливим процесом є застосування поняття для виконання

практичних завдань із статистичним матеріалом, картами, графіками, діаграмами, розв'язування проблемних завдань. Поняття вважається сформованим, якщо учень може вільно оперувати ним у різних навчальних і життєвих ситуаціях.

Отже, виключення із процесу формування поняття «тривалість життя» хоча б одного з описаних етапів призводить до певних недоліків у їхньому засвоєнні учнями, викликає певні труднощі при оперуванні ними. Дотримання етапів у процесі формування понять є необхідною дидактичною умовою, оскільки така етапність забезпечує належну послідовність розумової діяльності учнів.

В курсі «Економічна і соціальна географія України» і «Соціально-економічна географія світу» поняття «населення» є першоосновою при вивченні демографічної складової шкільної освіти. Населення – це природно-історична і самовідтворювальна спільнота людей, які проживають на певній території. Для формування уявлення про даний об'єкт спочатку створюється образ людини. Окрема людина є частиною спільноти людей, які завдяки здатності до розмноження створюють нові покоління в певних природних і соціальних умовах. Кожна людина проживає певний період часу, що і визначає в підсумку її тривалість життя.

Особлива увага повинна бути зосереджена на багатофакторних поняттях, за допомогою яких учні фіксують пізнання зв'язків, закономірностей між об'єктами і процесами демографічного розвитку. Поняття «народжуваність» і «смертність», «статева структура» і «вікова структура» також належать до основних, які повинні бути використані для вивчення тривалості життя.

Народжуваність розглядають як процес народження дітей у сукупності осіб, що складають покоління. Народження є початком життя людини. Створити уявлення про це поняття на уроці не становить великих труднощів. Для цього можна використати образ немовляти шляхом демонстрації фото. Смерть – завершальна фаза індивідуального існування кожного організму. Смертність являє собою процес вимирання поколінь, що складається із одиничних смертей людей різного віку. Уявлення про смертність можуть створити війни, надзвичайні події, хвороби, вік людини. Після надання даним поняттям певного образу необхідно акцентувати

увагу на тому, що і народжуваність, і смертність є процесами, від яких залежить тривалість життя людини.

Поняття «тривалість життя» доцільно формувати на основі знань учнів про статеву і вікову структури населення, які розглядають одночасно, визначивши їх співвідношення в усьому населенні і в окремих вікових групах. Під структурою населення розуміють його розподіл відповідно до значення якої-небудь ознаки, зокрема за статтю і віком. Для наочності і загального уявлення про них будують статево-вікову піраміду, яка зображує стан населення у певний момент часу. Однією з узагальнюючих характеристик вікової структури населення є його середній вік і безпосередньо пов'язана з ним тривалість життя – кількість років, які в середньому проживає особа. Остання залежить від біологічних та соціальних факторів.

За показниками тривалості життя Україна посідає 113 місце із середнім показником 68 років. Жінки в Україні в середньому проживають 74 роки, а чоловіки – близько 63 років, що говорить про невисокі показники якості життя населення. Уявлення про цю ситуацію можна створити за допомогою статево-вікової піраміди, з якої видно, що частка жінок над чоловіками у пенсійному віці значно переважає. Як видно з таблиці 1, у порівнянні з 1950 роком показники покращилися, але за останні 20 років вони зазнали негативних змін. Середня тривалість життя в Україні на 11-12 років нижча, ніж у країнах Європи. Особливо трагічно на цьому фоні виглядає смертність не тільки дітей або людей похилого віку, а саме чоловіків працездатного віку. Причинами цього є, насамперед, умови праці чоловіків, які зайняті у галузях з високим ризиком травматизації, поширеність шкідливих звичок, таких як куріння та надмірне вживання алкоголю.

Таблиця 1

Тривалість життя населення України

рік	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010
чоловіки, роки	61,3	65,4	67,4	67,9	66,3	65,5	64,4	65,2	65,7	61,3	62,3	62,0	62,9
жінки, роки	69,7	72,2	73,9	74,3	74,3	74,2	74,0	74,0	75,0	72,6	73,6	73,6	74,2

Узагальнено за даними:

[http://uk.wikipedia.org/wiki/%CD%E0%F1%E5%EB%E5%ED%ED%FF_%D3%EA%F0%E0%BF%ED%E8]

Поняття «тривалість життя» при вивченні населення світу й окремих країн може бути сформованим, порівнюючи з даними по Україні. Тривалість життя чоловіків і жінок у середньому по світу становить 63 і 68 років відповідно. Але кількість років, яку проживають жінки і чоловіки в країнах, значно відрізняється як від світових показників, так і від даних по Україні. Учні повинні уявити просторову диференціацію цього показника і виділити країни з найвищими і найнижчими даними (табл. 2).

Таблиця 2

Максимальна і мінімальна тривалість життя у світі

Країна	Тривалість життя, роки (місце)	Країна	Тривалість життя, роки (місце)
Андорра	82,7 (1)	Намібія	43,1 (183)
Японія	82,1 (2)	Малаві	43,0 (184)
Сан-Марино	82,0 (3)	Мозамбік	40,9 (185)
Сінгапур	82,0 (4)	Сьєрра-Леоне	40,6 (186)
Франція	81,0 (5)	Ліберія	40,4 (187)
Австралія	80,7 (6)	Лесото	39,9 (188)
Швейцарія	80,7 (7)	Зімбабве	39,5 (189)
Швеція	80,7 (8)	Замбія	38,4 (190)
Ісландія	80,4 (9)	Ангола	37,6 (191)
Канада	80,4 (10)	Свазіленд	32,2 (192)

Узагальнено за даними: [http://ostranah.ru/_lists/life_expectancy.php]

Протягом тисячоліть люди вимирали не доживаючи до старості. Рання дитяча смертність, масові епідемії, війни, голод, важка праця, залежність від природних умов скорочували життя людей протягом багатьох століть. Незважаючи на глибокі соціальні перетворення, вплив науково-технічного прогресу на розвиток людини, в останні століття спостерігається незначне покращення показника тривалості життя населення. Так, якщо у середні віки люди жили всього 25-30 років, то сьогодні цей показник коливається від 32 років у бідних країнах Африки до 82 років у високорозвинених державах.

Статистично встановлено, що середня тривалість життя жінок вище, ніж чоловіків. Це відзначалося й у минулому, але особливо помітним стало в останні десятиліття в більшості країн. У певній мірі це пояснюється соціальними

факторами: особливостями праці чоловіків, великим травматизмом, шкідливими звичками (алкоголізм, куріння). Не заперечуючи значення цих факторів, слід зазначити, що тільки вони не можуть цілком пояснити наявну різницю в тривалості життя. Доведено, що причини цієї різниці пов'язані з особливостями будови організму жінок, своєрідною захисною дією жіночих статевих гормонів. Можливо, що наявність двох X-хромосом у жінок забезпечує велику надійність генетичного апарату. Слід враховувати, що видова тривалість життя – це не одна загальна для всіх величина. Існує діапазон нормальної тривалості життя: люди у віці 120-130 років – це відносно невелика група довгожителів. Особливо багато довгожителів в Абхазії і Аджарії (Грузія), в Азербайджані, на Північному Кавказі, у гірському Алтаї, Японії. Більш високі показники довголіття спостерігаються в сільській місцевості. Найстарішою людиною на планеті була громадянка Франції Жанна Луїза Кальма (21.02.1875 – 4.08.1997), яка прожила 122 роки. Історія знає й інші випадки межі людського життя, але вони не мають офіційного підтвердження.

Володіючи фактичним статистичним матеріалом щодо поняття «тривалість життя», учні можуть використати його для розуміння показників якості життя у масштабі всього світу. Відкидаючи матеріальні сторони життєзабезпечення населення в різних країнах, а лише сприймаючи результат – роки, які в середньому проживають люди, можна аналізувати якість життя. Учитель повинен спрямувати розумову діяльність учнів на виявлення закономірностей. Для цього необхідно задати питання: «Як взаємопов'язані тривалість життя в країнах і рівень їхнього соціально-економічного розвитку?», «Які фактори впливають на тривалість життя в країні?».

Висновки. Актуальність і практична цінність поняття «тривалість життя» реалізована у багатьох шкільних підручниках з географії. Показники низької тривалості життя в Україні та багатьох країнах світу вивчаються як одна з найактуальніших демографічних проблем. Урок географії – єдиний шкільний предмет, на якому акцентується увага учнів на гострій демографічній кризі в Україні, вказуються на шляхи її подолання. Розкриваючи сутність даного поняття як соціально-економічної категорії слід зазначити, що воно є одним із ключових

показників життєзабезпечення, який оцінює потенціал усього населення: рівень фізичного й психічного здоров'я людей, рівень освіти, кваліфікації тощо. В цілому знання учнів з основ демографії орієнтують підрастаюче покоління на активну позицію щодо ведення здорового способу життя, збереження позитивного морального і духовного стану, роблять обізнаними у суспільному житті держави і є корисними для їхнього особистісного зростання.

Література:

1. Гілецький Й. Р. Соціально-економічна географія України : підруч. для 9 кл. [Текст] / Йосип Романович Гілецький. – Львів : ВНТЛ, 1998. – 136 с.
2. Економічна і соціальна географії світу : підруч. для 10 кл. серед. шк. [Текст] / [авт. кол.: Б. П. Яценко, В. М. Юрківський, О. О. Любіцева та ін.] ; [за. ред. Б. П. Яценка]. – К. : АртЕк, 1997. – 248 с.
3. Заставний Ф. Д. Економічна і соціальна географія України : підруч. для 9 кл. серед. загальноосвіт. шк. [Текст] / Федір Дмитрович Заставний ; [5-е вид., із змінами] – К. : Навч. книга, 2007. – 255 с.
4. Кобернік С. Г. Географія : підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. – Х. : Оберіг, 2010. – 304 с.
5. Кобернік С. Г. Економічна і соціальна географія світу в опорних схемах (10 клас) : навч.-метод. посіб. для учнів, студ. та вчит. [Текст] / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. – К. : ПП «Компанія Актуальна освіта», 1998. – 82 с.
6. Надтока О. Ф. Географія : підруч. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. [Текст] / О. Ф. Надтока, О. М. Топузов. – К. : Вид. дім «Світ знань», 2009. – 224 с.
7. Пестушко В. Ю. Географія : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова. – К. : Генеза, 2009. – 288 с.
8. Пестушко В. Ю. Географія : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. рівень стандарту, авачем. рівень [Текст] / В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова. – К. : Генеза, 2010. – 304 с.

9. Стадник О. Г. Економічна і соціальна географія України. 9 клас : посіб. для вчителя [Текст] / Олександр Григорович Стадник. – Х. : Основа, 2009. – 126 с. – (Бібліотека журналу «Географія», Вип. 9 (69)).
10. Топузов О. М. Економічна і соціальна географія світу : Підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільн. рівень) [Текст] / О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, Л. В. Тищенко. – К. : Пед. думка, 2009. – 304 с.
11. Топузов О. М. Економічна і соціальна географія світу : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / О. М. Топузов, Л. В. Тищенко. – К. : Зодіак-ЕКО, 2005. – 208 с.